

I

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ «ՄԱՏՅԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ» ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄՆ ԸՍՏ ԱՆՆԻ ԵՎ ԺԱՆ-ՊԻԵՌ ՄԱՀԵՆԵՐԻ

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԻՍԱՆՅԱՆ

2004-ին է լույս տեսել Աննի և Ժան-Պիեռ Մահեների «Գրիգոր Նարեկացին և իր «Մատեան ողբերգութեան» երկը» մենագրությունը, որը բոլորովին նոր խոսք է Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության վերաբերյալ: Իրականում գիրքը ներկայացնում է Գր. Նարեկացու կյանքն ու գործն իր ամբողջության մեջ: Մինչ այս գրքի հանդես գալը, որը նվիրված է «Մատեան ողբերգութեան» երկի հրապարակ գալու 1000-ամյա հոբելյանին, գրքի հեղինակները, հատկապես Ժան-Պիեռ Մահեն, մեծ քանակի հոդվածներ է նվիրել հայ հին և միջնադարյան գրականությանը: Դրանց թվարկումը կա հենց ներկայացվող գրքի «Գրականության այբբենական ցանկ» բաժնում: Ցանկը խիստ հարուստ է տարալեզու գրականությամբ, որոնք վերաբերում են թե՛ Գրիգոր Նարեկացուն և թե՛ հայ ու այլ ժողովուրդների միջնադարյան գրականության սկզբնաղբյուրներին ու դրանց շուրջ եղած հետազոտություններին:

Այս, հիրավի, գիտական հետազոտության ենթահարցերը խիստ մանրամասն են, և դրանց մասին կարելի է գրել ծավալուն վերլուծական: Հոդվածում խոսքը վերաբերելու է «Գրիգոր Նարեկացին և իր «Մատեան ողբերգութեան» երկը» մենագրության «Իրանյան սուրստրատի հետքերը», «Հայ քրիստոնեությունը, գրադաշտականությունն ու մանիքեականությունը», «Խոստովանություն և սեփական անձի ճանաչողություն» ենթավերնագրերի ներքո եղած մեկնություններին, որոնք բոլորովին նորություն են նարեկացիագիտության մեջ:

Գր. Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» երկը փիլիսոփայական-աստվածաբանական բարդ ստեղծագործություն է: Պատահական չէ, որ հայ միջնադարից սկսած այն ենթարկվել է մեկնությունների: Այսօր էլ շատերը փորձում են ներկայացնել երկի իրենց ընկալումը, որը երբեմն հանճարեղ ստեղծագործության սեփական մտքի ընկալման բացատրություն է, գուցե և արժեքավոր, տպավորիչ, սակայն չունի այն պահանջը, որը դրվում է միջնադարյան գրական գործը վերլուծելիս: Հայ միջնադարի մտածողությունը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է իմանալ քրիստոնեական աստվածաբանություն: Կարևոր է միստիցիզմի երևույթը հասկանալ՝ սկսած նրա հնագույն դրսևորումներից մինչև Հայաստանի պատմության X դարը: Ծանոթ լինել աշխարհի չորս հիմնական կրոններին՝ գրադաշտականությանը, քրիստոնեությանը, բուդդայականությանն ու մահմեդա-

կանությանը, կարդացած լինել այդ կրոնների սրբազան մատյանները, դրանց շուրջ եղած գիտական մեկնությունները, տեղյակ լինել նաև այդ կրոններին առնչվող աղանդավորական դրսևորումներին: Խիստ անհրաժեշտ է բնագրով ծանոթ լինել մինչ Գր. Նարեկացին եղած հայ մատենագրությանը, եվրոպական ու ռուսական հայագիտությանը, Մխիթարյան հայրերի աշխատություններին: Կարևոր է նաև իմանալ օտար լեզուներ: Պահանջների այս ցանկը դեռ թերի է, եթե խոսքը գիտական հայագիտությանն է վերաբերում: Այս բոլոր պահանջներին Աննի և Ժան-Պիեռ Մահենների՝ Գրիգոր Նարեկացուն վերաբերող գիրքը բավարարում է: Այն դասական միջնադարագիտության փայլուն դրսևորում է:

Հայ-իրանական քաղաքական ու մշակութային կապերը վաղուց հայտնի են, և այդ հարցի շուրջ ստեղծված է հսկայական գրականություն թե՛ հայերի և թե՛ օտարազգի գիտնականների կողմից: Հայագետների ծանրակշիռ մասը վերոհիշյալ առնչությունները քննելիս գտնում են, որ հայկական հին մշակույթը նմանությամբ հանդերձ ունի հայկական հիմք ու բնավորություն: Այս տեսակետի կողմնակիցներն են Մ. Էմինը¹, Ղ. Ալիշանը², Հ. Գելցերը³, Ն. Ադոնցը⁴, Կ. Տրևերը⁵, Գր. Ղափանցյանը⁶, Ս. Երեմյանը⁷ և շատ ուրիշներ:

Ժան Պիեռ Մահեն որոշակի կապ է տեսնում, ավելի շուտ հետք է նշմարում Նարեկացու «Մատենանոցի» երկի և Ավեստայի միջև: Եվ սա զարմանալի չէ: Ավեստայում էլ բավական տեղ են զբաղեցնում մեղավոր մարդու մեղքերի խոստովանությունները, որոնց շնորհիվ իր հավերժական կյանքում գուցե մարդը փրկվի դժոխքից: Զրադաշտական կրոնի սրբազան մատյանում, ինչպես Նարեկացու մոտ, մարդուց պահանջվում է հոգու մաքրություն: Նույնը պահանջվում է նաև Ավեստայում. «Նա, ով մաքուր է պահում իր հոգին՝ իր բարի մտքերով, սուրբ խոսքերով և լավ գործերով, այդպիսին մաքրագործում է իր էությունը»⁸:

Զրադաշտական կրոնի գիտելիքները, անշուշտ, եղել են Հայաստանում, դա պարզորոշ երևում է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցից», Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից» և Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» երկից: Պատահական չէ, որ 1881 թ. Փարիզում լույս տեսած Ավեստայի քննական բնագրի հեղինակը՝ պրոֆ. Հադլեն, իր առաջաբանում բացառիկ կարևոր է համարում հայ երկու պատմիչների՝ Մ. Խորենացու և Եղիշեի հաղորդած փաստերը զրադաշտական կրոնի վերաբերյալ, որոնք այլուր

¹ Н. Э м и н. Очерк религии и верований языческих армян. М., 1864, с. 64.

² Ղ. Ալիշան. Հին հաւատք հայուն կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1910:

³ Հ. Գելցեր. Հետազոտություն հայ դիցաբանության, Վենետիկ, 1897:

⁴ N. A d o n t z. Histoire arménienne, v. I, Paris, 1946, p. 391.

⁵ К. Т р е в е р. Очерки по истории культуры древней Армении. М.–Л., 1953, с. 77–95.

⁶ Գր. Կապանցյան. Историко-лингвистические работы. Ереван, 1956.

⁷ С. Е р е м я н. К вопросу об этногенезе армян.– «Вопросы истории». М., 1952, № 7, с. 105.

⁸ Avesta, livre sacré du zoroastrisme, Paris, 1881, p. 51.

պարզապես չկան: Մահեներն էլ բերում են ուշագրավ փաստեր Եղիշեի պատմությունից, որոնց մեջ երևում են գրադաշտության մեջ ընդունված խոստովանության բանաձևերը⁹:

Գրքի հեղինակները խոսում են նաև մանիքեական ծեսերին հայերի ծանոթության մասին. «Այս վկայությունները թույլ են տալիս կարծել, որ մինչև Մասանյան հարստության տիրակալության վերջը հայերը ճանաչել են մեղքերի խոստովանության գրադաշտական և մանիքեական ծեսերը»¹⁰:

Խոսելով հեթանոսական շրջանի հայ աստվածների ծագումնաբանության մասին՝ Մ. Էմինը եզրակացնում է, թե պարսիկների ու հայերի հնագույն կրոններն ունեցել են մի ընդհանուր վաղնջական սկզբնաղբյուր¹¹: Բացի ընդհանուր սկզբնաղբյուր ունենալուց ու որոշ հերձվածների հետ ունեցած կապերից, մի շարք գիտնականներ համոզված պնդում են, թե Աստվածաշնչի Հին կտակարանը և Ավեստան ունեն ապշեցուցիչ ընդհանրություններ¹²:

Ավեստագիտության մեջ ընդունված է, որ իրանական գրադաշտականությունը նախքան քրիստոնեությունը իշխող է եղել ողջ Արևմտյան Ասիայում, և այդ դավանանքի կրող պետություններն էին Պոնտոսը, Հայաստանն ու պարթևների երկիրը¹³:

Ինչպես իրավացիորեն նշում են Մահեները, գրադաշտականության հետ սերտորեն կապված է եղել մանիքեականության ուսմունքը: Մանիքեականության բացատրությունը շատ հստակ տրված է „The Religion of Zarathushtra” («Զրադաշտի կրոնը») գրքում: Մանին ազգությամբ պարսիկ էր և ծնվել է մոտավորապես 216 թվականին: Տասներկու տարեկանում նրան տեսիլ է եկել, թե գալու է նոր մարգարե: Եվ Մանին ստեղծում է իր կրոնը, որի մեջ իր օրերի Արևմուտքի ու Արևելքի կրոնական որոշ պատկերացումներ գումարվում են¹⁴: Նա գրադաշտությունից վերցրել էր պայքարը հոգու և մատերիայի միջև, որը հիմնական բացատրությունն է չարի ու բարու խնդիրը լուծելու համար: Բուդդայականությունից վերցրել է կարևոր դասերը ամեն մարդու համար, Հիսուսից՝ իրական կյանքի հաստատումը: Նա իր ուսմունքի մեջ ներառել էր հինդուիզմի վարդապետությունից և մինչ իր օրերը հասած բարեշնչյան հավատքի տարրերը: Նրա խրատներում կարելի է տեսնել նաև գնոստիցիզմի և նոր-պլատոնականության ուժեղ խառնուրդ: Նոր ուսմունքի այս էկլեկտիկ բնույթը հեշտացրել էր, որ տարբեր դավանանքի հետևորդներ դառնային նրա

⁹ Ա. Մահե և Ժ.-Պ. Մահե. Գրիգոր Նարեկացին և իր «Մատեան ողբերգութեան» երկը, Երևան, 2004, էջ 203–204:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 205:

¹¹ Н. Эмин. Նշվ. աշխ., էջ 64:

¹² Հ. Մատիկյան. Կրոնի ծագումը և դիցաբանությունն ըստ համեմատական կրոնագիտության, Վիեննա, 1920, էջ 155: Հ. Ալոճյան. Կրակապաշտությունը ընդհանուր ազգաց և հայոց մեջ.– «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1910, էջ 13–21:

¹³ I. J. S. Taraporewala. The Religion of Zarathushtra, Tehran, 1980, p. 67.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 163:

ուսմունքի դավանողները: Այդ է պատճառը, որ այն ընդունելի էր անգամ Պարսկաստանի արքա Շապուհ Առաջինի համար¹⁵:

Մահեները գրում են. «Ինչպես քրիստոնյայի, այնպես էլ մագդեզականի ապաշխարանքը ծնվում է հնարավոր փրկության որոնումներից՝ վերջին դատաստանից և մահվանից հետո»¹⁶: Ջրադաշտական կրոնին վերաբերող «Արտա Վիրապ նամակ» գրքում առկա է մարդու մահից հետո հոգու անցնելը Չինվաթ կամրջով. եթե հոգին մեղավոր է, մագի բարակություն ունեցող կամրջով չի անցնում, իսկ եթե արդար է, ապա կամուրջը լայնանում է, և նա անցնում է ու գնում դեպի հավերժական լույսը. «Ապա Չինվաթ կամուրջը նորից լայնացավ 9 նիզակի չափ: Սրոշ առաքինու և Ատր յազատի հովանավորությամբ էս դյուրությամբ, հաջողությամբ, քաջաբար և հաղթական կերպով անցա Չինվաթ կամրջի վրայով: Ես ունեցա ուժեղ հովանավորություն Միթր յազատից, Ռաշն արդարից, Վայու վեհից, Վահրամ հոգր յազատից, աշխարհ առաջացնող Աշտատ յազատից և վեհ մագդե-յասնների կրոնի փառքից և պարկեշտ ֆրավաշիները և այլ ոգիներ ողջունեցին ինձ՝ Արտա Վիրապիս, ապա էս՝ Արտա Վիրապս, տեսա Ռաշն արդարին, որ դեղին ոսկե կշիռը ձեռքում ուներ և կշռում էր արդարներին և մեղավորներին»¹⁷:

Մահեների գրքում մատնացույց են արվում ապաշխարանքի դրսևորումներ, որոնք նույնն են թե՛ մագդեզական կրոնում, և թե՛ Գր. Նարեկացու մատյանում:

Հին ավանդույթների հետքերն այնքան ամուր էին նստած հայերի հիշողության մեջ, որ XVIII դարի աշուղ-բանաստեղծ Սայաթ-Նովան էլ ժողովրդական ձևով վախենում է վերջին դատաստանից, երբ գրում է.

Դե վուր կոսին էս աշխարհս ունայն է,
Էնդու համա սոյբաթ սագից վախում իմ,
Բլբուլըն վուր թռչե գնա իր բունը,
Դարդակ թողած էն դափագից վախում իմ¹⁸:

Ինչպես նկատում են գրքի հեղինակները, հեթանոսական հմայիլներն անցան քրիստոնեական ժամանակներին և ստացան քրիստոնեական բովանդակություն: Մահեներն օգտագործում են 1986 թ. Վենետիկում հրատարակված Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի «Քրիստոնեական Հայաստանի ամուլետները» գիրքը¹⁹: Ուշագրավ է, որ այդ հմայիլներում կան Գր.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 163–164.

¹⁶ Ա. Մ ա հ է և ժ.-Պ. Մ ա հ է. նշվ. աշխ., էջ 207:

¹⁷ Արտա Վիրապ նամակ, Յուշտի Ֆրիան, Պահլավերեն բնագրից թարգմանեց և ծանոթագրեց պրոֆ. Ռ. Թ. Աբրահամյան, Երևան, 1958, էջ 51:

¹⁸ Մ ա յ ա թ - Ն ո վ ա. Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մ. Հասրաթյան, Երևան, 1963, էջ 161:

¹⁹ S k u F. F e y d i t. Amulettes d'Arménie chrétienne, Venice, 1986.

Նարեկացու մատյանի առանձին հատվածներ. «Ֆեյդին բացատրում է, թե հայ եկեղեցու կողմից երկու սրբացված բանաստեղծների՝ Գրիգոր Նարեկացու ու Ներսես Շնորհալու աղոթքները մտել են ծիսական հմայական գրականության մեջ»²⁰:

Մահեների գրքում հետաքրքիր է այն բացատրությունը, որ տրված է «Մատեան ողբերգութեան» երկի ԾԶ գլխին:

Մատյանի այս հատվածը համամարդկային ու վերժամանակյա բանաձևումներ ունի: Մահեները մատնացույց են անում հատվածի միջնադարյան ընկալումը. «Իր հերթին, բայց առավել անհատական ձևով, Գրիգորը տարբերակում է դնում գլխավոր մահացու մեղքերի և դրանց մասերի միջև»²¹:

Մանիքեական խոստովանությունների հետ է համեմատվում ԾԶ գլխի այն հատվածը, որում դատապարտվում են մարմնի այլնայլ մասեր.

Միրտս նանրախորհուրդ, բերանս չարախաւս,
Ակնս յայրատատես, ականջս վրիպալուր,
Ձեռնս մահաձիգ, երիկամունքս անփորձ,
Ոտնս մոլորաշաւիղ, ընթացքս աներկիւղ...
Գոյութիւն լերդի վիմական...

(ԾԶ, Ա)

Մեղքի գիտակցումը օգնում է անհատին մնալու աստվածային պատվիրանների շրջանակներում և ապրել հրաշքի օրենքներով: Հասարակությունն անհատներից բաղկացած մեծ խումբն է, և եթե բոլոր անհատները հետևում են աստվածային պատվիրաններին, ապա հասարակությունը կմնա աստվածահաճո կարգ ու կանոնի մեջ: Բոլոր կրոնական ուսմունքներն անհատից բացի ուղղված են հասարակությանը և իրական կյանքը կանոնավորելու նպատակ ունեն: Գր. Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» ԾԶ գլխում կան բանաձևումներ, որոնք մարդու համար միշտ արդիական են, և դրանց խախտումը, իրոք, մարդուն հեռացնում է քրիստոնեական կրոնի պատվիրաններից: Ահա մի քանի օրինակներ. «Աւանդ վաճառեալը» նշանակում է մարդու հեռացումը նախ կրոնի ավանդներից, նաև ազգի և ընտանիքի: Մա մահացու մեղք է: «Մարտիկ անպատրաստը» մեծագույն աղետ է, երբ մարդը չի կարողանում պաշտպանել իր խղճի ազատությունը, միաժամանակ չի կարողանում պաշտպանել սեփական տունը, հայրենիքը: «Քահանա անկնդրուկը» շատ է հիշեցնում Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի» այն հատվածները, որոնք ներկայացնում են հոգևոր դասի երբեմն աղաղակող թերությունները: Հենց այդ թերություններն է թվարկում Շնորհալին իր «Թուղթ ընդհանրական» գործում, ուր նշում է,

²⁰ Ա. Դ ո լ լ ի ս ա ն յ ա ն. Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, Երևան, 2008, էջ 65:

²¹ Ա. Մ ա հ ե ն Ժ. Պ. Մ ա հ ե. նշվ. աշխ., էջ 216:

թե որոշ քահանաներ «հասարակ զգեստներով և աղտոտ տրեխներով» բարձրանում են եկեղեցու սուրբ բեմ և ժամասացություն կատարում:²²

Մարդկային խոստովանության այն տեսակը, որը վերաբերում է անհատի կատարած մեղքին, հասարակական արժեք ունի: Եթե մարդը խոստովանում է իր մեղքը՝ գիտակցելով իր կատարած հանցանքը, ապա երկրորդ անգամ երբեք չի կրկնի, իսկ եթե այդ խոստովանությունը չի բխում ներքին համոզվածությունից, ապա դա, ըստ էության, խոստովանություն էլ չէ:

Քրիստոնեական կրոնը պահանջում է սեփական անձի ճանաչում: Այս երևույթի դրսևորումն առկա է նաև Նարեկացու երկի տարբեր հատվածներում:

Գրքի հեղինակները Գր. Նարեկացու երկում տեսնում են սեփական անձի կենսագրական որոշ փաստեր, որոնք նրան կապում են իրական կյանքի հետ: Այդ փաստերը կան (ՄԱ, Ա) գլխում.

Եւ արդ, առ երկրածի՞ն՝ ոք պաղատեցայց այրս
մահացու ամենապատիւր,
Եւ ընդունայն է աղաղակելն,
Առ մահկանացո՞ւ բանական,
Եւ սուտ իցէ փրկութիւնն առ յուսոյն վստահութիւն,
Առ մա՞րդ ոք եղծական,
Եթէ ընդ տկարութեան բանին եւ նանիւր է զաւրութիւնն,
Առ իշխա՞նս երկրաւոր գահից,
Եթէ անցաւոր է ընդ ինքեանս եւ իւրեանցն բարութիւն,
Առ եղբա՞յր ոք հարազատ,
Եթէ կարաւտ է կամելոյն առ անձինն անդորրութիւն,
Առ հա՞յրն իմ երկրաւոր,
Եթէ պակասեալ են խնամականքն ընդ աւուրց
նուագութեանն,
Առ մա՞յրն իմ, որ երկնեաց,
Եթէ կասեցան գթութիւնքն ընդ նահանջել
կենդանութեանն,
Առ թագաւորութի՞նս աշխարհի արդեալք,
Որք զմահացուցանելն միշտ արուեստաւորեն, քան
զկենսագործելն...

Մահեների կարծիքով Գր. Նարեկացու ինքնակենսագրական ակնարկները մնում են հետազոտողների գուշակության ոլորտում:

²² Ն. Շ ն ո թ հ ա լ ի. Թուղթ ընդհանրական. – «Գանձասար» (հանդես), 1991, էջ 82:

Նարեկացու նորարարություններից մեկն էլ այն է, որ «Նա համընդհանուր խոստովանության ձևերը փոխարինել է անհատական ապաշխարանքի տիպական մոդելներով»²³:

Գոյի խնդիրները, կյանքի ու մահվան, հոգու և մարմնի պրոբլեմները կան աշխարհի հայտնի չորս կրոնական ուսմունքներում, որոնք բոլորն էլ ունեն սրբազան գրքեր: Հենց այդ պատճառով էլ հաճախ մասնագետները կատարում են համեմատական ուսումնասիրություններ՝ կողք կողքի դնելով տարբեր կրոնական վարդապետությունները: Այդ երևույթն է քննում հենց Է. Վիլսոնն իր «Արևելքի սրբազան գրքերը»²⁴ գրքում՝ բաղդատելով վեդայական հիմները, Ավեստան, Ղուրանը և Բուդդայի կյանքն ու ուսմունքը: Է. Վիլսոնը Ավեստայի բնագրին կցված առաջաբանում հիշեցնում է, թե գրադաշտական կրոնի Յիման (Yima) պարսիկների Նոյն է, իսկ Ջրադաշտը նման է Հին կտակարանի Մովսեսին, որը խոսում է Աստծու հետ²⁵:

Աննի և Ժան-Պիեռ Մահեների՝ Գրիգոր Նարեկացու գլոխգործոցի մեկնաբանության մեջ տեսնում ենք միկրոկոսմի և մակրոկոսմի փոխկապերը, որոնք մշտապես հուզել են մարդուն բոլոր ժամանակներում և առկա են զարգացած քաղաքակրթություն արտացոլող կրոնական ուսմունքներում:

НОВОЕ НАУЧНОЕ ТОЛКОВАНИЕ «КНИГИ СКОРБНЫХ ПЕСНОПЕНИЙ» ГРИГОРА НАРЕКАЦИ
ПО АННИ И
ЖАН-ПЬЕРУ МАЭ

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫЯН

Резюме

В 2004 г. вышла в свет монография Анни и Жан-Пьера Маэ «Григор Нарекаци и его труд “Книга скорбных песнопений”». Толкования, озаглавленные «Следы истинного субстрата», «Армянское христианство, зороастризм и маникеизм», «Признание и познание самого себя» этой монографии, являются совершенно новым словом в нарековедении. В них видны взаимосвязи микрокосма и макрокосма, которые постоянно и во все времена волновали человека и существуют в религиозных учениях, отражающих развитую цивилизацию.

²³ Ա. Մ ա հ է և Ժ.-Պ. Մ ա հ է. նշվ. աշխ., էջ 219:

²⁴ *Śc' u Sacred Books of the East*, with critical and biographical sketches by Epiphanius Wilson, New Delhi, 1987.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 53:

NEW SCIENTIFIC INTERPRETATION OF GRIGOR NAREKATSI'S "THE BOOK OF
LAMENTATIONS" AS PER ANNIE AND JEAN-PIERRE MAHE

AELITA DOLUKHANYAN

S u m m a r y

In 2004 Annie and Jean Pierre Mahes' monograph "Grigor Narekatsi and His Work "The Book of Lamentations" was published. Interpretations given in the subtitles "Traces of Authentic Substrata", "Armenian Christianity, Zoroastrianism and Manichaeism", "Acknowledgment and Self-Cognition" of this monograph are an absolutely new trend in studies devoted to Narekatsi. In them we can see interrelations between microcosm and macrocosm which have worried men every time and eternally, and which exist in religious doctrines reflecting developed civilization.